

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ז

עורכים:

יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ה (2025)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:

המכון לחקר תולדות הצינונות ביחידת המדען הראשי בקרן קיימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המחלקה ללימודי ארץ ישראל על שם מרטיין (זוס) אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היסטורי
לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזורי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קיימת לישראל
KKL - JNF

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לחברות
יהודיות
הצרים חיבור לנשמה

משרד החינוך

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטיין (זוס)
המחלקה למדע היהדות
אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ה (2025)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות ישיב גלר

עורכים: יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	נועם בר דוד כתובות מרשה בבחינה חישובית: סטטיסטיקה ומרחב
21	עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד גילוייה של מנהרה החוצה את קו פרשת המים הארצי בתוואי אמת המים העליונה לירושלים ומשמעותה
43	ארז גירון חידת האנטוניה – יציאה מהסבך
65	יוסף שפייזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה
85	עמיחי שוורץ עניין של השקפה – לתולדות האתר נבי יקין, ממזרח לחברון
109	מיכאל טשרנין הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים
139	ערן גליק יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ ישראל
165	דבורה גלעדי ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט
193	יורם אלמכיאס מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון
213	יוסי שפנייר "מוצלי אש-עציון" – קורות ספרי התורה של גוש עציון בעלייה להתיישבות, במלחמה, בשבי ובתקומה
235	סימביוקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרית ינוחניה, אהוד ויס צמחי הפולחן בגת פלשתים – עדות ממקדשי שפת נחל האלה
257	עמוס פרומקין המשבר האקלימי הקודם – התקופה הבין-קרחונית האחרונה בישראל
273	רשימת משתתפים
5*	תקצירים באנגלית

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה התשיעי, ומסכם את דברי שני הכנסים שנערכו בשנתיים האחרונות. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שהפכו כבר למסורת, ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר המשלימה את היכרותנו עם ארץ יהודה. לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית לצד הנחלת המורשת לציבור. בקובץ שאתם אווזים בידיכם כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, שנים עשר מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות נוספות ובלתי ידועות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו גם הכנס, מחולק תמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע ועת חדשה. החיבור בין המרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, בקובץ אחד תוכלו לקרוא על הצעה חדשה לזיהויה של מצודת האנטוניה, על חידושים בחקר אמות המים לירושלים מימי הבית השני, ולצד זה מאמרים על ספרי התורה של גוש עציון שהובאו עם תושבי הקיבוצים לשבי ועל ספרי הזיכרון שנכתבו ביישוב העברי בארץ ישראל לזכר חללי פרעות תרפ"ט.

זה המקום גם להודות לצוות ההיגוי, אשר משקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר, ולעורכים ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ וד"ר נדב פרנקל.

הוצאתו של כתב העת תוך כדי מלחמת חרבות ברזל, ותוך כדי גיוסם של חלק מהעורכים ומהכותבים לשירות מילואים ממושך, מעידה על חוסנו של בית ספר שדה ועל חשיבותו של מחקר ולימוד ידיעת הארץ גם בזמנים של סופה וסער, בבחינת 'עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל'. אנו מתפללים לשיבת החטופים שעוד מוחזקים ברצועת עזה, ולניצחון מהיר במלחמה בכל החזיתות.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא ועמיחי נעם, בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ה (2025)

הקדמת העורכים

הקובץ 'מחקרי ארץ יהודה' יוצא לאור זו הפעם השביעית, לאחר הפסקה בת שנה בשל מלחמת חרבות ברזל, וגיוסם של חלק מהכותבים והעורכים לשירות מילואים. בקובץ מוגשים מחקרים חדשים העוסקים בארץ יהודה מתחומי מחקר שונים: ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה היסטורית, היסטוריה, ומדעי הטבע. רוב המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכנסים שנערכו בבית ספר שדה כפר עציון בשנים תשפ"ג-תשפ"ה, ולצידם מאמר עצמאי.

שנים עשר המאמרים המופיעים בקובץ עברו שיפוט בידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים בחלוקה לשלושה תחומי מחקר, ברצף כרונולוגי: שישה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית; ארבעה דנים בעת החדשה; ושניים בעולם הטבע.

המאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציע ניתוח מחודש לממצאים ישנים. במאמר בוחן נועם בר דוד את הכתובות שהתגלו במרשה שבשפלת יהודה בכלים חישוביים. השימוש במתודה המתקדמת שופך אור על המבנה החברתי ועל החיים העירוניים בעיר בתקופה ההלניסטית. המאמר השני עוסק במשמעות גילוי מנהרה חצובה בתוואי אמת המים העליונה לירושלים. המחקר, שנערך בידי עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד, תורם נדבך של ידע נוסף לנושא, שהיה אחד מתחומי המחקר הראשונים שבהם עסקו מדריכי בית ספר שדה כפר עציון לאחר הקמתו. יעדה של מערכת האמות – ירושלים – הוא נושא המאמר השלישי. במאמר מציע ארז גירון פתרון חדש לשאלה מרכזית הקשורה לטופוגרפיה העירונית של ירושלים בשלהי ימי בית שני, מיקומה של מצודת האנטוניה. מליבה של ירושלים בתפארתה מוביל המאמר הרביעי אל הפריפריה העירונית לאחר חורבן הבית השני. במחקר המקיף, המבוסס על ניתוח מרחבי, בוחנים יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר את המערך היישובי בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה ואת השינויים שעבר בעקבות המרד הגדול.

שני מאמרים הוקדשו למחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים מימי הביניים, הבוחנים אתרים בנופי הספר של ארץ יהודה. המאמר הראשון מוקדש לאתר נבי יקין, מדרום מזרח לחברון. במאמר מציע עמיחי שוורץ סקירה היסטורית מקיפה של תולדות האתר, והתפתחות המסורות הקשורות אליו, בהקשר למיקומו במרחב. המאמר השני מוקדש להרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית. המחקר, הכולל סקירה היסטורית של מגוון מקורות כתובים מסוגות שונות, מאיר תקופה עלומה שבמהלכה עברה סביבה זו שינוי ניכר.

היבטים שונים בהיסטוריה של ארץ יהודה בעת החדשה מוצגים בארבעה מאמרים, העוסקים בתובנות חדשות על אירועים מהמאה הקודמת. המאמר הראשון עוסק בתיירות ליריחו ובהשפעותיה החברתיות והכלכליות על המרחב. במאמר בוחן ערן גליק את המבקרים השונים בעיר בין שלהי התקופה העות'מאנית לסוף המנדט הבריטי, תקופה שכמעט לא נחקרה בתולדות העיר החשובה. יריחו היא אבן בוחן להתפתחות התיירות בארץ ישראל כולה עם ראשיתה של העת החדשה, על היבטיה הלאומיים, הדתיים והכלכליים.

במאמר השני בוחנת דבורה גלעדי את הנצחת חללי פרעות תרפ"ט בעיר חברון באמצעות סקירת ארבעה ספרי זיכרון שראו אור סמוך לטבח, כאשר כל ספר הדגיש זווית אחרת בפרעות ובזיכרון הנרצחים. ספרים אלו לא זכו להצלחה, ובמחקרה מציעה גלעדי סיבות לכישלון דרכו היא לומדת על ניסיונם של היישוב היהודי בארץ ומוסדותיו להפיק לקחים מהפרעות. מאמר נוסף מוקדש גם הוא לעיר האבות חברון, ובו דן יורם אלמכיאס במפגש בין חדש וישן, בין חברי גדוד העבודה והקהילה היהודית בעיר. במאמר הוא מצביע על החותם המשמעותי, אך הסמוי, שהותיר המפגש בליבם של חברי גדוד העבודה. המאמר הרביעי בשער זה מוקדש לקורות ספרי התורה שהשתייכו לקיבוצי גוש עציון לפני מלחמת העצמאות. הסקירה מעניקה מבט מזווית לא שגרתית על ההיסטוריה ההתיישבותית של גוש עציון משלבי הקמתו ועד לאחר מלחמת העצמאות, ומדגישה את הסמליות שייחסו קהילות קיבוצי הגוש לספרי התורה בימי השבי והחורבן, ואף בזמן החזרה למדינת ישראל בתום תקופת השבי.

שני מחקרים הוקדשו לתחומי מדעי הטבע. הראשון מסכם מחקר ארכיאולוגי-בוטני שנערך בידי סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרינה ינוחנה ואהוד ויס, שבו נבחנו שרידים בוטניים שנמצאו במקדשי העיר התחתית של תל צפית, המזוהה כגת פלשתים. המחקר מאיר את מנהגי הפולחן של התרבות הפלשתית בתקופת הברזל, היבט משמעותי בחייהם של בני הזמן, אשר הידע הקיים על אודותיו מועט. במאמר השני מוצג שחזור אקלימי של התקופה הבינ־קרחונית האחרונה (116,000–131,000 שנה לפני זמננו), שבוצע בידי עמוס פרומקין. הוא כולל ניתוח איזוטופי של משקעי מערות ומחוזונים נוספים, והשלכותיו משמעותיות גם להתמודדות עם שינויי אקלים הצפויים בעתיד.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שנרתמו למלאכה, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. תודתנו שלוחה גם לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטינ (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי על עריכה לשונית מוקפדת ולסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס. תודה אחרונה להנהלת בית ספר שדה כפר עציון, לעובד גמלא המנכ"ל ולעמיתי נעם הסמנכ"ל, על תמיכה, סיוע, והצבת רף גבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם ארץ יהודה גם בעת מלחמה. אנו מקווים ומתפללים כי כאשר קובץ זה יראה אור יהיו החטופים בחיק משפחותיהם.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ, ד"ר נדב פרנקל

חידת האנטוניה – יציאה מהסבך

ארז גירון

מבוא

המידע שיש לנו על מצודת האנטוניה הוא יותר מקורות היסטוריים מאשר ממצאים ארכיאולוגיים. היא מוזכרת כחמישים פעמים במלחמת היהודים, והיה לה תפקיד מרכזי במרד החורבן. בימי חייו של יוספוס האנטוניה הייתה ללא ספק מבצר גדול, ולפי תיאורו המפורט אפשר להניח שביקר שם פיזית.

הוא מתאר את המבצר על ארבעת מגדליו, כשהמגדל הדרום-מזרחי הוא הגבוה מכולם, וממקם אותו בפינה הצפון-מערבית של הר הבית (**מלחמת היהודים** ה': 238–244). במחקר על מצודת האנטוניה יש הסכמה כללית רק על נושאים בודדים. השם אנטוניה והקביעה המפורשת של יוספוס וטקיטוס כי היא נבנתה בידי הורדוס לכבוד מרקוס אנטוניוס (**מלחמת היהודים** א': 401; **קדמוניות היהודים** טו': 409; דברי הימים ה': 11) קיבעו את זמן הקמתה לימי שלטונו של הורדוס ביהודה ובחפיפה לימי שלטונו של מרקוס אנטוניוס, בין השנים 37–31 לפסה"נ.

הממצא הארכיאולוגי המשמעותי ביותר למיקום המצודה, המקובל על רוב החוקרים, הוא משטח הסלע, שגודלו כ-120×45 מ'. מיקומו של משטח זה בפינה הצפון-מערבית של הר הבית, מתחת לבית הספר עומריה של היום, ולפני כן היה שם מבצר חשמונאי שנקרא באריס. יש הסכמה כי מבצר הבאריס היה על גבי הכיפה הטופוגרפית מצפון-מערב להר הבית, הנקראת במחקר 'גבעת האנטוניה'. פרט להסכמות אלה על מיקומה ועל זמן הקמתה, אין הסכמה במחקר לגבי צורתה של המצודה, גודלה, ויחסה לרחבת הר הבית. במאמר זה אסקור את ההצעות השונות שניתנו לגבי האנטוניה, ואציג את הכשלים הלוגיים בכל הצעה. אסתמך בעיקר על מחקריהם של א' נצר וד' בהט. נצר טען כי האנטוניה נבנתה בין השנים 37–34 לפסה"נ, הייתה רבועה, וחלקה הדרומי גלש לתוך רחבת הר הבית של היום. בהט טען כי האנטוניה נבנתה עם הרחבת הר הבית בידי הורדוס (לא לפני שנת 22 לפסה"נ), הייתה מלבנית, ומיקומה מחוץ להר הבית וצמוד לו מצפון. את השם אנטוניה מסביר בהט בשיפוץ שערך הורדוס למבצר הבאריס החשמונאי בימי מרקוס אנטוניוס. אני מסכים לדעתו של נצר בקביעתו כי השם אנטוניה היה חייב להינתן בתחילת שלטונו של הורדוס. לדעתי, שיפוץ המקום לא היה מספיק כדי להחליף את השם באריס באנטוניה. עם זאת, כפי שטען בהט, מִכְתְּבֵי יוספוס ניתן להבין כמעט ללא ספק כי מבצר האנטוניה נבנה עם הרחבת הר הבית בידי הורדוס.

כדי לפשר בין שתי ההצעות אציג את הטענה הבאה: בתחילת שלטונו בנה הורדוס מגדל הגנה בסמוך למבצר הבאריס החשמונאי, וקרא לו על שם מרקוס אנטוניוס 'מגדל האנטוניה'. עם הרחבת הר הבית צפונה שולב המגדל במבצר גדול. אף שהרחבה התרחשה כבר בימי אוגוסטוס, השם 'מגדל האנטוניה' כבר השתרש בציבור, וכך הוא מוזכר במקורות ההיסטוריים. לפי הצעה זו השם אכן ניתן בתקופתו של אנטוניוס, אך המבצר עצמו נבנה

רק עם הרחבת הר הבית. מתוך מיקומו המשוער של המגדל אפשר להעריך כי האנטוניה הייתה רבועה וכי חלקה הדרומי אכן גלש לתוך הר הבית, כמו שהציע נצר. להצעה זו אביא סימוכין מתוך הטופוגרפיה של הר הבית טרם הרחבתו בידי הורדוס, מהמקורות ההיסטוריים ומהמצאים הארכיאולוגיים המעטים שמציגים נצר ובהט.

הטופוגרפיה של אזור הר הבית

לטופוגרפיה של הר הבית יש חשיבות רבה בהבנת תפקידה של האנטוניה. עד להרחבת הר הבית שהחלה בימיו של הורדוס ההר היה מוקף בגאיות עמוקים מכל צדדיו (איור 1). טרם הרחבת ההר, המקום הנוח ביותר לכיבושו היה מצפון. בצד צפון-מערב יש אוכף שאפשר גישה נוחה להר הבית, ולכן נבנה מבצר על 'גבעת האנטוניה' – תפקידו היה להגן על נקודת החולשה. סביר להניח כי המבצר היה קיים לפחות מהתקופה החשמונאית, ושמו היה מבצר הבאריס.¹ עדויות לגבולו הצפוני של הר הבית טרם הרחבתו ניתן למצוא בתיאור כיבוש ההר בידי פומפיוס בשנת 63 לפסה"נ, ובכיבושו בידי הורדוס בשנת 37 לפסה"נ.

איור 1: הטופוגרפיה של הר הבית, גבולות המתחם טרם ההרחבה בידי הורדוס (באדום: גבולות משוערים). מתוך: <https://www.zomet.org.il/eng/?CategoryID=268&ArticleID=269>

לאחר שהורדוס כבש את הר הבית, אפשר להבין מתיאורו של יוספוס כי הוא בנה סוללה במיקום זהה או קרוב מאוד לסוללה שבנה פומפיוס (**מלחמת היהודים** א: 343–344). לאחר הכיבוש " ... ירד אנטיגונוס מהבאריס ... נפל לרגלי סוסיס" (**מלחמת היהודים** א: 353). מפסקה זו אפשר להסיק שתי מסקנות: א. מבצר הבאריס לא נפגע בכיבוש; ב. המבצר גבוה וצריך לרדת ממנו למפלס הר הבית.

מתיאור הטופוגרפיה בחלקו הצפוני של הר הבית, בשנים 37–22 לפסה"נ, טרם הרחבת המתחם, עולה כי מבצר הבאריס נמצא על 'גבעת האנטוניה'. הנחתי שהוא נשאר שלם גם לאחר כיבושו בידי הורדוס. בין 'גבעת האנטוניה' להר הבית היה אוכף שממנו הייתה הגישה הנוחה היחידה להר. מצפון להר הבית יש עמק עמוק ותלול, יובל נחל בית זיתא, שנסתם בידי הורדוס רק בעת הרחבת הר הבית. שחזור הטופוגרפיה הטבעית קריטית להבנת ההתפתחות של מבצר האנטוניה.

הדעות השונות על מיקומה של האנטוניה וגודלה

דגם בית שני של אבי יונה תוכנן ועוצב בעיקר מתוך כתבי יוספוס, ולפני החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בעיר. בדגם זה מתאר אבי יונה את האנטוניה כמבצר רבוע מחוץ למתחם הר הבית (איור 2).

לפי מחקרו של האב פייר בנואה (Pierre Benoit, בנואה תשל"ג: 127–129), דגם זה אינו אפשרי מסיבות ארכיאולוגיות רבות. לדעתו האנטוניה הייתה רק חלקו הדרומי של

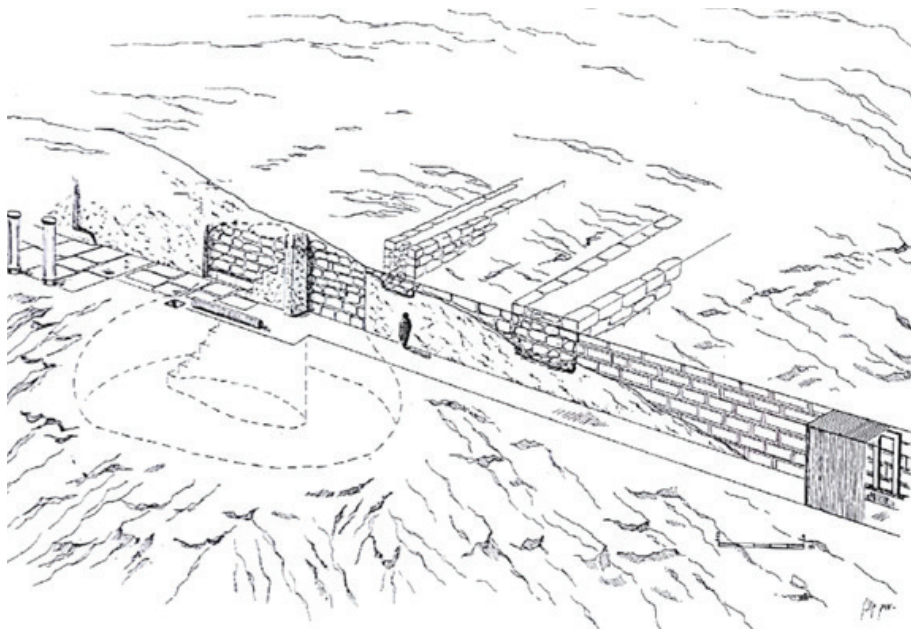

איור 2: שחזור האנטוניה בדגם בית שני של אבי יונה. צילום ועיבוד: א' גירון.

הדגם שהציע אבי יונה. מיקומה על משטח הסלע שמתחת לבית הספר עומריה של היום מספיק גדול כדי להכיל את כל מבנה האנטוניה שיוספוס מתאר. בנואה מוסיף כי דאלמאן ובאגאטי העלו את הסברה שמשטח הסלע השתרע דרומה, לתוך הר הבית, ונחצב בתקופה מאוחרות יותר (זוהי גם טענתו של נצר להלן). בנואה טען כי יוספוס הגזים בתיאור מבנים, ולכן הוא מתאר את האנטוניה כמבנה גדול ממה שהיה במציאות. שלילת דגם אבי יונה, על פי ביקורת בנואה, מקובלת על רוב החוקרים. להלן אציג את הדעות השונות על גודלה של האנטוניה, על מיקומה ועל שנת הקמתה.

הצעת בהט – מבצר האנטוניה כמבנה מלבני מחוץ לכותל הצפוני של הר הבית וצמוד אליו

לפי דעת רוב החוקרים, 'גבעת האנטוניה' גלשה טופוגרפית מעבר לכותל המערבי, ונחצבה ממערב רק עם הרחבת הר הבית. לפי בהט, על 'גבעת האנטוניה' היה מבצר הבאריס החשמונאי, שתפס את רוב הגבעה. עדות לכך הוא מוצא בחפירות במנהרות הכותל – הוא מזהה בהן שתי תעלות יסוד (איור 3), שלדעתו מייצגות את גבולו הדרומי של מבצר הבאריס. הוא מוסיף כי הן לא יכולות להיות שייכות לאנטוניה (המאוחרת), משום שהכותל המערבי 'חותך' את החומה שהייתה מושתתת בתעלות היסוד ופוגע בהן. אם הן היו שייכות לאנטוניה שנבנתה בידי הורדוס, לא סביר שהכותל המערבי, שגם הוא נבנה בידי הורדוס, היה פוגע בהן (בהט תשע"ה: 12–13). נוסף על כך, בהט מציג חפיר

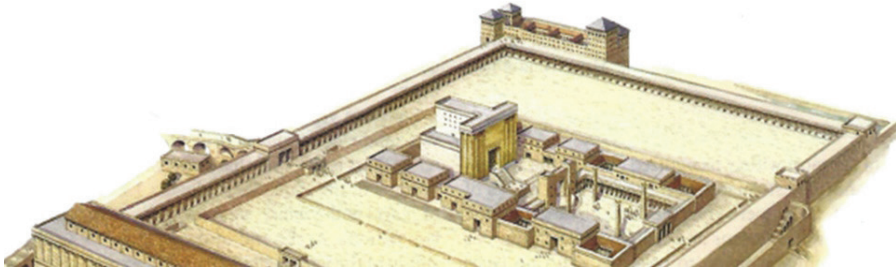
איור 3: שחזור החומות בתעלות היסוד שנמצאו במנהרות הכותל והבליטה בכותל המערבי. מתוך: בהט תשע"ה.

בין 'גבעת האנטוניה' להר הבית שמצא ווילסון (בהט תשע"ה: 14), וכן שני צווארי בורות מים שנחצבו ב'גבעת האנטוניה'. לדעתו הבורות היו שייכים לבאריס, והם נחצבו בשלב של בניית מבצר האנטוניה (בהט תשע"ה: 12). לפי נתונים אלה מתארך בהט את בניית האנטוניה לשלב של הרחבת הר הבית, מה שמתאים גם לכתבי יוספוס (**מלחמת היהודים** ה: 184–247; **קדמוניות היהודים** טו: 396–409). לפי בהט ובנואה, משטח הסלע שמוכר עד היום בפינה הצפון-מערבית של הר הבית מספיק היה כדי להכיל את כל מבצר האנטוניה שיוספוס מתאר. לפיכך, מבצר האנטוניה היה מלבני ומחוץ להר הבית, וכך הוא משורטט במפת ירושלים מימי הבית השני (איור 4).

איור 4: מפת שחזור מיקום האנטוניה לפי ד' בהט. המבצר נבנה רק על חלק קטן מתוך 'גבעת האנטוניה'. מתוך: שטרן תשנ"ב. כרך 2: 634.

לגבי השם אנטוניה, בהט טען כי בתחילת שלטונו של הורדוס הוא שיפץ את מבצר הבאריס החשמונאי ושינה את שמו לאנטוניה, על שם אנטוניוס. לאחר הרחבת הר הבית השם המשיך למבצר החדש שבנה הורדוס (בהט תשע"ה: 15). באיור 5 ניתן לראות את הצעתו לשחזור גודלה של האנטוניה ואת מיקומה כאשר היא מחוץ לתחום הר הבית. ד' גורביץ' מציג כי המבצר נבנה טרם הרחבת הר הבית ובמפת הסלע נחצבה בידי הורדוס, כדי לתת לו את ההגנה שיוספוס מדבר עליה (גורביץ' תשפ"ה: בדפוס). ניתן להבין את הצעת בהט כך שהצורה המלבנית נוצרה בשל הכותל הצפוני בהרחבת הר הבית. ואולם, טרם ההרחבה

איור 5: צורתה המשוערת של האנטוניה לפי בהט ובנואה, מבט לכיוון צפון-מערב.
מתוך: <http://lawrenceschiffman.com/pesach-second-temple-ami-magazine/>

אין שום מוטיבציה לבנות מבצר מלבני על כיפה טופוגרפית עגולה, ולכן קשה לקבל את הצעתו של גורביץ'.

הצעת נצר – האנטוניה רבועה וחלקה הדרומי משתרע לתוך רחבת הר הבית

לדעת נצר, האנטוניה נבנתה בין השנים 37–34 לפסה"נ על 'גבעת האנטוניה', והחליפה מהיסוד את מבצר הבאריס החשמונאי (נצר תשס"ח: 138). הסיבה לבנייתה הייתה מצבו הביטחוני הקשה של הורדוס, הצורך שלו לשלוט בהר הבית, ובמקום שיהיה גם מבצר וגם ארמון למלך. נצר טען שהחציבה האנכית בפן הצפוני של רחבת הר הבית של היום לא הייתה גבולה הדרומי של האנטוניה. לדעתו, האנטוניה הייתה בחלקה (עד 65 מ' דרומה) בתוך רחבת הר הבית של היום. עדות לכך הוא מוצא ברחבת הר הבית, שגובהה 738 מ' מעל פני הים, בעוד שהאזור בפניה הצפון-מערבית של הר הבית של היום הוא בגובה 740 מ' מעל פני הים. אם רחבת הר הבית כולה הייתה נבנית בימי הורדוס, קשה להאמין שהפילוס לא יהיה אחיד.

לדעת נצר, בתקופה האסלאמית הקדומה פולסה רחבת הר הבית. האבנים שהיו בפינה הצפון-מערבית שימשו לשיקום הכתלים, ורחבת הר הבית הורחבה לגודל שאנו מכירים היום. נצר מוסיף שתי עדויות היסטוריות להרחבה זו. במנהרות הכותל, כ-55 מ' מדרום לפינה הצפון-מערבית של הר הבית, הכותל המערבי פונה מערבה כ-3 מ' ואז חוזר וממשיך צפונה. לדברי נצר, בליטה זו היא שוליו הדרום-מערביים של משטח הסלע שעליו נבנתה האנטוניה (נצר תשס"ח: 135; איור 3). כמו כן, תעלת מים שנכנסת לתוך הר הבית מבוטלת בבניית הכותל המערבי, ונצר מזהה אותה ככניסת מים לאנטוניה לפני הרחבת הר הבית. אוסיף כי בכותל המזרחי יש בליטה דומה, שלדעת צפריר וגורביץ' היא בסיס למגדל בפינה הצפון-מזרחית של הר הבית (צפריר תש"ס; גורביץ' תשע"ג; איור 6).

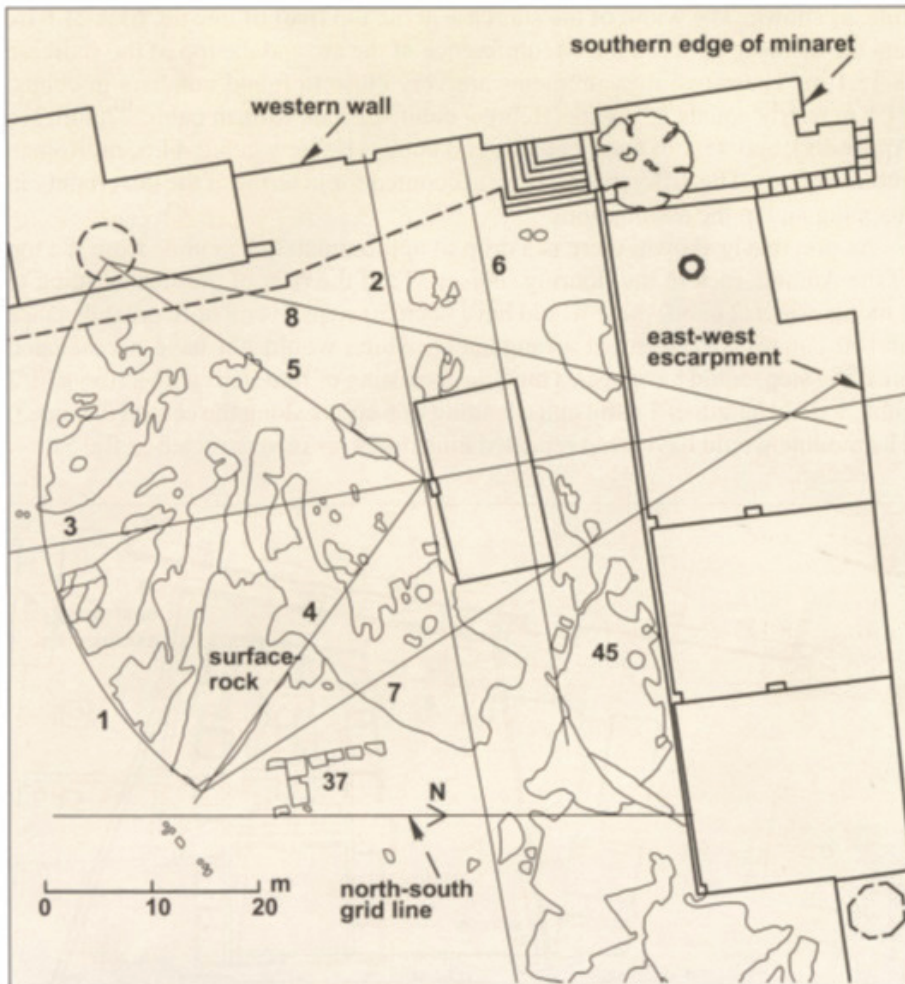
נצר טען כי מתוך כתבי יוספוס אפשר להבין כי האנטוניה הייתה מחוברת לשני סטווים, הצפוני והמערבי: "במקום שבו השיקה [האנטוניה, א"ג] לשני הסטווים של הר הבית היו מדרגות..." (מלחמת היהודים ה: 243). אם היא הייתה מחוץ להר הבית, היה צריך רק לציין שהיא סמוכה לסטיו הצפוני.

איור 6: הבליטה בכותל המזרחי שזוהתה בידי צפיריר כבסיס למגדל. מתוך: צפיריר 1980.

לפי א' קאופמן, יש עדויות ארכיאולוגיות למדרגות בפניה הצפון-מערבית של הר הבית (Kaufman 2013: 224-225). סימנים למדרגות אלה מחזקים את דעתו של נצר, כי האנטוניה גלשה לתוך רחבת הר הבית. לפי קאופמן אפשר לשחזר מדרגות עגולות לפי חציבה בסלע שנותרה במקום (איורים 7, 8). קאופמן מציין גם עדויות ספרותיות למדרגות אלה בתיאור האנטוניה אצל יוספוס, שהוזכר קודם, ובתיאור במעשי השליחים: "הוא הרשה לו. עמד שאל על המדרגות (ἀναβαθμῶν) והניף את ידו אל העם. כאשר השתרר שקט מוחלט נשא דברו בשפה העברית ואמר..." (מעשי השליחים כא: 40).

בסיפור זה פאולוס (שאל התרסי) מדבר מהמדרגות לכל העם. אם האנטוניה הייתה מחוץ להר הבית, ואפילו נניח שהיו ממנה מדרגות לתוך הר הבית, עדיין הן היו רחוקות מאוד מהמקדש וממרכז הר הבית. קשה לתאר את פאולוס מדבר לכל העם ממקום צדדי ומרוחק כל כך. עדויות אלה מחזקות את דעתו של נצר, שהקצה הדרומי של האנטוניה היה בתוך רחבת הר הבית. נ' קוקינוס (N. Kokkinos) מסכים עם נצר כי האנטוניה השתרעה לתוך הר הבית, אך לדעתו המדרגות ירדו רק לסטווים ולא לרחבת הר הבית. קוקינוס מסביר שהמורדים נגד פלורוס שרפו את הסטווים המחוברים לאנטוניה (**מלחמת היהודים** ב: 330), ואפשר להבין כי הם ניתקו אותם מהר הבית כולו (Kokkinos 2015: 82).

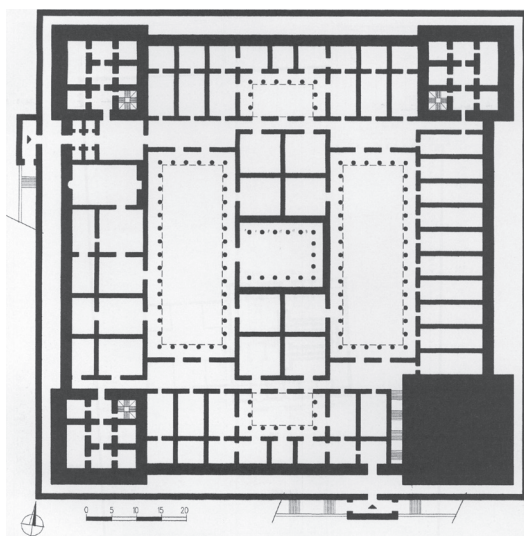
איור 7: שחזור המדרגות העגולות לפי קאופמן. קו מס' 6 מסמן את הקצה הדרומי של האנטוניה. מתוך: Kaufman 2013.

עדות ספרותית נוספת לכך שהאנטוניה השתרעה לתוך רחבת הר הבית מוצא נצר בתיאור ההיקף הפנימי של הר הבית אצל יוספוס: "רוחב הסטווים היה שלושים אמה והאורך הכולל של היקפם – לרבות האנטוניה – היה שישה ריס..." (**מלחמת היהודים** ה': 192). לדעת נצר, אם האנטוניה הייתה מחוץ להר הבית לא היה צריך להזכיר אותה בתיאור היקף ההר. תמיכה בכך ניתן לראות גם בעבודתו של י' פלג, על ההיקף הפנימי של מתחם הר הבית (פלג תשס"ז: 70).

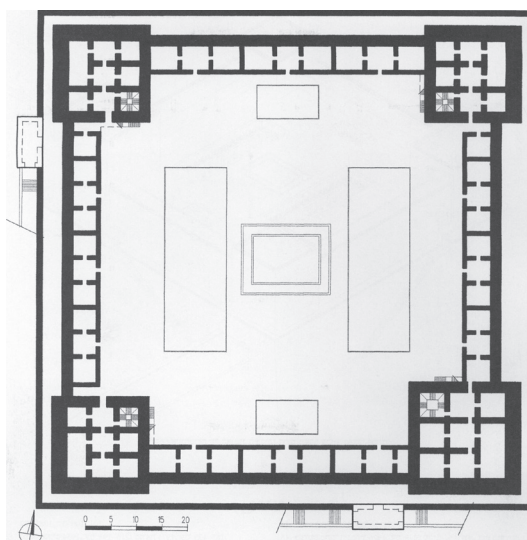
נצר הציע שחזור אפשרי לאנטוניה, מתוך הקבלה לארמון ההר בהרודיון ולפי השוואה לארמונות בירחו. הוא הציע גדלים משוערים למגדלי האנטוניה, וטען כי המגדל הדרום-מזרחי (הגבוה במגדלים לפי יוספוס) היה בעל בסיס אטום, כמו המגדל המזרחי בהרודיון ומגדל דוד (נצר תשס"ח: 139–142; איורים 9, 10, 11).

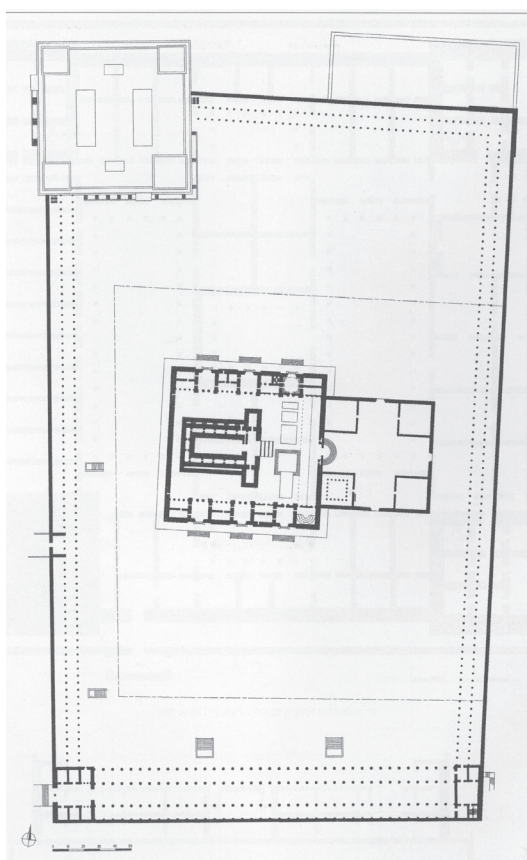
איור 8: צילום הר הבית שבו אפשר לראות את שרידי המדרגות העגולות וכמה אבני ריצוף מתקופת הורדוס. מתוך: Gibson and Jacobson 1996.

איור 9: הקומה הראשונה באנטוניה לפי נצר. מתוך: נצר תשס"ח.

איור 10: הקומה
השנייה באנטוניה
לפי נצר. מתוך:
נצר תשס"ח.

איור 11: יחסה
של האנטוניה
להר הבית לפי
נצר. מתוך: נצר
תשס"ח.

ביקורת על ההצעות השונות

הצעת בהט: לפי הכרונולוגיה בכתביו של יוספוס, בתארו את בניית האנטוניה בזיקה ישירה לבניית בית המקדש, אכן אפשר להסכים שהאנטוניה נבנתה עם הר הבית. ואולם, לגבי השם אנטוניה קשה לקבל את דעתו של בהט, כי הוא ניתן בעקבות שיפוץ הבאריס בין השנים 37–31 לפסה"נ. מכל העדויות שיש לנו על הורדוס הוא לא שינה שמות של מקומות, כמו הורקניה, אלכסנדריון, מכור, מצדה, יריחו ועוד, למרות הבנייה המשמעותית שעשה בהם. המקומות שהורדוס שינה את שמם היו רק אלה שהבנייה בהם הייתה משמעותית מאוד. השם מגדל סטרטון משתנה לקיסריה בעקבות הנמל הענק שנבנה שם. השם סמריה מוחלף לסבסטי בעקבות הגדלה משמעותית של היקף העיר, בניית חומות, מבני ציבור, מקדש ועוד. אנתידון לאגריפון לאחר בניית העיר מחדש. יש לציין כי הורדוס שינה את השם רק אחרי הבנייה, ולא מהרגע שהעיר הייתה בידיו. מגדל סטרטון עבר לידי כור בשנת 31 לפסה"נ בערך, אך שם העיר שונה רק אחרי בניית הנמל הענק שם ולא לפני שנת 22 לפסה"נ. סמריה עוברת לידי הורדוס באותו זמן, אך השם שלה שונה לא לפני שנת 27 לפסה"נ. אנו יודעים זאת מכך שרק אחרי שנת 27 לפסה"נ אוקטביוס משנה את שמו לאוגוסטוס, שתרגומו היווני הוא סבסטוס. אנתידון הייתה בידי הורדוס בערך מאותו זמן, ולפי נצר רק בשנת 9 לפסה"נ הוא שינה את שמה לאגריפון (נצר תשנ"ז: 150). לפי הנחה זו, כדי ששמו של מבצר הבאריס יוחלף למבצר האנטוניה, הייתה צריכה להיות בנייה משמעותית כלשהי בשנים 37–31 לפסה"נ באזור 'גבעת האנטוניה', מה שלא קרה לפי בהט.

לגבי צווארי בורות המים, ייתכן שהם היו שייכים לבאריס ואחר כך גם לאנטוניה, ונחצבו רק בתקופה האסלאמית כמו שטוען נצר. לפי בהט, הבאריס התפרסה על כל הגבעה, ואילו מבצר האנטוניה היה רק על במת הסלע שנחצבה והייתה כמחצית מהגבעה המקורית. כלומר, שטח מצודת הבאריס היה גדול משמעותית משטח האנטוניה (בהט תשע"ה: 15). כאן קשה להסכים עם בהט, שהורדוס יבנה מבנה קטן ממה שבנו החשמונאים לפניו. לפי יוספוס, הורדוס הכפיל את גודל הר הבית (מלחמת היהודים א: 401), ובכל המבצרים החשמונאיים הוא בנה מבנה מפואר וגדול יותר. לדוגמה, ארמונות החורף ביריחו גדולים הרבה יותר מארמונות החשמונאים שהיו במקום לפני כן. לכן קשה להאמין שדווקא במקום הכי חשוב והכי בולט בירושלים יבנה הורדוס מבנה קטן יותר משמעותית מהמבנה החשמונאי שהיה לפניו.

לסיכום, מתוך כתבי יוספוס ומתוך הממצאים הארכיאולוגיים אפשר להבין כי מבצר האנטוניה נבנה עם הרחבת הר הבית. עם זאת, אין לנו הסבר מספק לשם אנטוניה, וכן קשה לקבל שהמבצר היה קטן משמעותית ממבצר הבאריס החשמונאי שהיה במקום לפניו. **הצעת נצר:** העדויות הארכאולוגיות והספרותיות שמציג נצר בהחלט משכנעות שהאנטוניה גלשה דרומה, לתוך הר הבית, והייתה מחוברת לשני הסטווים, אך יש קושי בתיארוך הקמתה. לפי כתבי יוספוס במלחמת היהודים ובקדמוניות, סיפור הקמת האנטוניה קשור באופן ישיר להרחבת הר הבית ולבניית בית המקדש. רק השם אנטוניה, על שם מרקוס אנטוניוס, מעיד כי המצודה נבנתה לפני שנת 31 לפסה"נ. אם השם היה אחר, או לא היה ידוע, לפי הכרונולוגיה בכתבי יוספוס היה לנו ברור לחלוטין כי מבצר זה נבנה עם הרחבת הר הבית.² העדויות הארכיאולוגיות במנהרות הכותל יכולות להתאים גם אם

האנטוניה נבנתה בזמן הכותל המערבי והר הבית כולו. הבליטה שם יכולה להתאים לבניית מגדל הבולט מהחומה, כפי שהוסברה בליטה דומה בכותל המזרחי (איור 6). לגבי תעלת המים שנכנסת לתוך רחבת הר הבית, סביר יותר כי היא הזינה את מבצר הבאריס ובוטלה עם בניית הכותל המערבי (Bahat 2013: 303-320).

קושי נוסף בהצעה של נצר הוא בניית הפאר באנטוניה. בשנים 31-37 לפסה"נ היה מצבו הכלכלי והביטחוני של הורדוס קשה, והוא בנה רק בנייה הגנתית (נצר תשנ"ז: 145; שליט תשכ"ד: 191). נצר עצמו טען כי את בניית הפאר התחיל הורדוס רק אחרי השנים 25-24 לפסה"נ, כשמצבו התייצב והשתפר. לכן בניית הפאר שמתוארת אצל יוספוס לא מתאימה לשנים שבהן שלט אנטוניוס.

לסיכום, בניית מבצר גדול ומפואר בהחלט מתאימה למלך כהורדוס, והדמיון למבצר ההר בהרודיון מחזק את שחזורו של נצר (נצר תש"ס: 44). ואולם, שנות הבנייה המוצעות בהצעה זו (31-37 לפסה"נ) לא מסתדרות עם מצבו הכלכלי והביטחוני של הורדוס ולא עם הכרונולוגיה בכתבי יוספוס.

כרונולוגיה חדשה ליסוד האנטוניה

כפי שטען נצר, מצבו הביטחוני של הורדוס בתחילת שלטונו היה קשה מאוד. אויביו מחוץ היו הנבטים וקלאופטרה השביעית, ואויביו מבית היו חלק גדול מהעם היהודי, שנשאר נאמן לשלטון החשמונאי. לפי הנחה זו, המקום המסוכן ביותר למלך בתוך ממלכתו היה הר הבית ובמיוחד בשלושת הרגלים, כאשר אלפי יהודים היו מגיעים לעיר. כפי שהנחתי קודם, מבצר הבאריס החשמונאי לא נפגע בכיבוש הר הבית. מבצר זה היה ודאי גדול ומוגן. ואולם, אויביהם של החשמונאים היו בעיקר מחוץ לממלכה, ולכן מבצר הבאריס לא סיפק את הורדוס, שאויביו בירושלים היו בעיקר מבית.

לפי הצעתי, הורדוס הקים מגדל הגנה עצמאי שישמש מפלט ומגן באזור הכי מסוכן עבורו, ויאפשר לו להשקיף על הר הבית ולפקח על המתרחש בו (**מלחמת היהודים** ה: 242). מגדל זה נבנה להערכתו בשנותיו הקשות, בתחילת שלטונו ולפני שנת 31 לפסה"נ. המגדל נבנה כמגדל עצמאי בסמוך לבאריס החשמונאית, וסביר שלא פגע במבצר הקיים. סיבה נוספת שהוצעה במחקר היא רצונו להשקיף לתוך המקדש, כדי לפצות על האיסור להיכנס למתחם המקודש מפני שלא היה כהן. בקדמוניות מסופר שנינו של הורדוס, אגריפס השני, רצה להשקיף לתוך הטקסים ברחבת הר הבית, דבר שגרר בניית חומה שמנעה זאת ממנו (**קדמוניות היהודים** כ: 189-192). המגדל קיבל את שם השליט באותו זמן, מרקוס אנטוניוס, ונקרא 'מגדל האנטוניה'. קוקינוס נתן הסבר להטיה הנשית של השם אנטוניוס (Kokkinos 2015: 80-82*).

בהרחבת הר הבית בידי הורדוס שולב מגדל זה במבצר, וסביר להניח שהמבצר כולו שימר את השם מגדל האנטוניה. מיקומו המשווער (להלן) היה בסמוך למבצר הבאריס אך מנותק ממנו. לפי כרונולוגיה משוערת זו, מגדל האנטוניה נבנה בסביבות השנים 34-37 לפסה"נ ושולב במבצר עם הרחבת הר הבית, בין השנים 22-18 לפסה"נ. לפי הערכות אלה, המגדל עמד באופן עצמאי במשך 12-19 שנה. אם מהמגדל היה ניתן להשקיף על הר הבית, משמעות הדבר שגם מהר הבית היה ניתן לראות את המגדל. לפי יוספוס גובהו היה 70

אמה (כ־35 מ'), כמו בניין של יותר מ־10 קומות בימינו (Netzer and Laureys-Chachy 2006: 128). על האפשרות שהורדוס בנה גם בהרודיון מגדל עצמאי בתחילת שלטונו כתבו בורגל ופורת (Bourgel and Porat 2019: 194-195).

מיקומו המרכזי בקרבת הר הבית, גובהו המרשים והעובדה שעמד כמגדל עצמאי לפחות 12 שנה קיבעו לדעתי את השם שניתן לו, 'מגדל האנטוניה', שהמשיך גם למבצר האנטוניה שהחליף אותו.

מיקומו המשוער של 'מגדל האנטוניה'

את מיקום המגדל אנו יכולים לשער על סמך ההבנה של תפקידו, זמן בנייתו המשוער, השימוש בו והטופוגרפיה של הר הבית טרם הרחבתו (איור 1). אחרי כיבוש ירושלים בשנת 37 לפס"נ סביר להניח שהורדוס המשיך להשתמש במבצר הבאריס שהנחנו שלא נפגע, שכאמור (לפי הצעת בהט) תפס את רוב גבעת האנטוניה. מתוך כל הנאמר לעיל אמנה את התנאים למיקומו המשוער של המגדל:

- קרבה פיזית להר הבית, כדי לאפשר הגעה מהירה אליו בשעת סכנה.
- הנחה שמבצר הבאריס היה קיים והמגדל לא פגע בו.
- תצפית רחבה על הר הבית לצורך השגחה ופיקוח.
- מיקום גבוה ככל האפשר.

על סמך תנאים אלה אסקור את האילוצים, ואנסה למקם את המגדל במקום אופטימלי (איור 1).

כדי לקבל תצפית רחבה על הר הבית נרצה למקם את המגדל מזרחית לגבעת האנטוניה, מול מרכז הפאה הצפונית של מתחם הר הבית הקדם־הרודיאני. המקום הגבוה ביותר באזור היה על גבעת האנטוניה. מהלכו של יובל נחל בית זיתא הוא ממזרח למערב, והערוץ עמוק מאוד במזרח ומתון במערב. הערוץ משמש מחסום טבעי, ורק בחלקו המערבי יש גישה נוחה להר הבית – בסמוך לשלוחה המתונה שמתחברת לגבעת האנטוניה.

מצודת הבאריס החשמונאית ניצבה ב'גבעת האנטוניה', ולכן אי אפשר למקם את המגדל בראש הגבעה אלא רק בשוליה. מיקום המגדל בגדה הצפונית של יובל נחל בית זיתא, מול מרכז הר הבית, לא אפשרי, כי הוא מרוחק מדי וצריך לחצות את היובל העמוק כדי להגיע אליו. מיקומו בגדה הדרומית של הנחל הוא נמוך מהר הבית, ולכן לא אפשרי.

לפי כל האילוצים, המקום הכי מתאים למיקום המגדל הוא בשוליה הדרום־מזרחיים של גבעת האנטוניה. מיקום זה גבוה כי הוא נמצא על הגבעה, הוא בצד המזרחי המאפשר תצפית להר הבית, והוא בחלקו המתון של יובל נחל בית זיתא, בסמוך לשלוחה, ומאפשר הגעה מהירה להר הבית (איור 12). שיערתי קודם שהורדוס המשיך להשתמש במבצר הבאריס עד להרחבת הר הבית. סביר להניח שקרבתו של מגדל האנטוניה למבצר הבאריס הוסיפה הגנה למבצר, אף שהם לא היו מחוברים לדעתי.

לסיכום, יש להציע שמגדל האנטוניה נבנה על גבעת האנטוניה אך לא בשיאה, שהיה כבר בנוי, אלא בשיפוליה המזרחיים שאפשרו תצפית להר הבית. זהו מיקום נוח להגעה מהר הבית וממוקם על השלוחה המתונה.

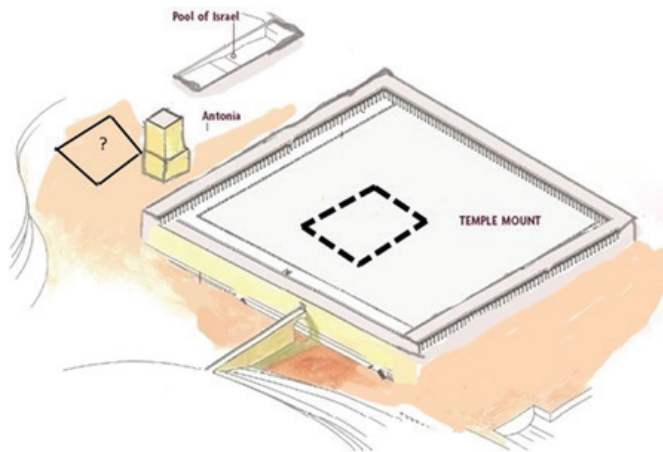
איור 12: מיקומו המשוער של מגדל האנטוניה (במלבן כחול) לפי התנאים של קרבה, תצפית וגובה. 'גבעת האנטוניה' מסומנת בשני עיגולים אדומים. מתוך: <https://www.zomet.org.il/eng/?CategoryID=268&ArticleID=269>

יחס האנטוניה לכותל המערבי

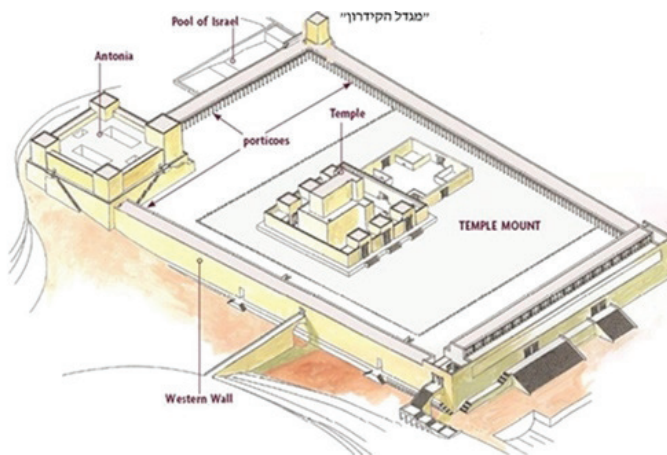
שאלה פתוחה במחקר היא למה הטמנוס ההרודיאני של הר הבית הוא לא מלבן מושלם. לפי גורביץ', בריכת ישראל הייתה קיימת עוד מהתקופה ההלניסטית, ולכן הורדוס בנה את הכותל הצפוני ששיק לברכה זו (גורביץ' תשע"ג: 185). תוואי הכותל המזרחי לא השתנה בהרחבה והוא שומר על כיוונו המקורי, ולכן הזווית של פינה זו אינה ישרה. ואולם, הצעה זו לא מסבירה למה בצד המערבי אין זוויות ישרות. הכותל המערבי ההרודיאני נבנה מהיסוד, ולכן היה יכול להיות עם זווית ישרה לכותל הצפוני ולכותל הדרומי.

לדעתי, אחת הסיבות האפשריות לכך שהר הבית אינו מלבני היא בניית מבצר האנטוניה. בהרחבת הר הבית מגדל האנטוניה כבר היה קיים, ולפי השערתי הורדוס נדרש לבחור בין בניית מבצר האנטוניה כריבוע מושלם או במתחם מלבני. לדעתי הוא בחר לבנות את מבצר האנטוניה עם זוויות ישרות, כפי שכותרת יוספוס: "בצד צפון נבנתה מצודה בעלת זוויות מוקפת חומה מוצקה..." (קדמוניות היהודים טו: 403). ההקפדה על

זוויות ישרות למבצר האנטוניה חייבה לבנות את הכותל המערבי בזווית שתתאים לקירות אלה, וכך הזוויות הישרות באנטוניה היו על חשבון הזוויות הישרות של הר הבית במערבי. דבר זה מסתדר עם ההיגיון, כי בעת ההיא היה קשה לראות שמתחם הר הבית הוא לא מלבן מושלם. לעומת זאת, על מבצר האנטוניה, שהיה בודד וקטן יותר, זה היה בולט מאוד. באיור 13 אפשר לראות השערה של הר הבית טרם הרחבתו ומיקום מגדל האנטוניה. באיור 14 אפשר לראות את שילוב מגדל האנטוניה הקדום במבצר האנטוניה ואת הר הבית לאחר הרחבתו.

איור 13: שחזור משוער של הר הבית טרם הרחבתו, עם מיקום משוער של מגדל האנטוניה ביחס אליו. עיבוד תמונה: א' גירון.

איור 14: שחזור איזומטרי של הר הבית. מגדל האנטוניה משולב במבצר האנטוניה. 'מגדל הקידרון' הוסף על ידי (א"ג). מתוך: נצר תשס"ח.

עדויות ספרותיות להצעה

כפי שהנחתי קודם, מגדל האנטוניה היה קיים כמגדל עצמאי בסמוך לבאריס החשמונאית. זמן בנייתו המשוער הוא תחילת שלטונו של הורדוס, ועד שילובו במבצר הוא עמד כמגדל עצמאי. בשל גובהו, מיקומו ומספר השנים שעמד כמגדל עצמאי התקבע השם 'מגדל האנטוניה' בציבור. אם הנחה זו נכונה, אצפה למצוא לשם זה עדויות במקורות הספרותיים. המקור הספרותי העיקרי לצורתה של האנטוניה הוא יוספוס, אך גם טקיטוס מזכיר אותה בספר **דברי הימים** (דוברצקי תש"ע: 206). אין הסכמה במחקר אם טקיטוס הכיר את כתבי יוספוס או לא, אך אין זה משנה אם היה להם מקור משותף או שטקיטוס הכיר את הכתבים. ד' שוורץ טען כי היו ליוספוס ולטקיטוס אותם מקורות, אך טקיטוס לא הכיר את כתבי יוספוס (שוורץ תשנ"ג: 265–286). לדעת י' שחר, טקיטוס הכיר את יוספוס וציטט אותו (שחר תשנ"ו). כך או כך, אפשר לומר בוודאות שיוספוס ראה בעיניו את האנטוניה, ואילו טקיטוס כתב עליה רק מתוך מקורות קודמים.

על פי תרגומה לעברית של אולמן את התיאור הכי מפורט של האתר קורא יוספוס לאנטוניה מצודה: "נוסף על כך הייתה לפני בניין **המצודה** חומה בגובה שלוש אמות, ומפנים לה התנשא מבנה האנטוניה כולו לגובה של ארבעים אמה" (**מלחמת היהודים**, תרגום אולמן: 238–244, פסקה 240. הדגשה שלי א"ג). ואולם, במקור היווני המשפט הוא:

ἔπειτα πρὸ τῆς τοῦ Πύργου δομῆσεως τριῶν πηχῶν τεῖχος ἦν, ἐνδοτέρω δὲ τοῦτου τὸ πᾶν ἀνάστημα τῆς Ἀντωνίας ἐπὶ τεσσαράκοντα πῆγεις ἤγειρετο.
(הדגשה שלי, א"ג)

במקור היווני יוספוס מתאר את האנטוניה כמגדל 'פירגוס' (Πύργος), ולא כמבצר או מצודה 'פרוריון' (Φρούριον), שזהו השם הנפוץ ביותר למבצר או מצודה שיוספוס משתמש בו (גורירימון תשנ"ז: 7–16).

שליט תרגם את הפסקה כך: "שנית, לפני מבנה **המגדל** הייתה חומה [גבוהה] שלוש אמות. ובתוכה התנשא מבנה אנטוניה כולו לגובה ארבעים אמה" (תשכ"ד: 190; נצר תשס"ח: 134. הדגשה שלי, א"ג). גם בתרגום חגי (תשנ"ג: 249) המילה מתורגמת כמגדל. בהערה של שצמן לפסקה זו (מלחמת היהודים, תרגום אולמן: 470) הוא טען כי יוספוס לא היה עקבי, והחליף לעיתים בין המושגים מגדל 'פירגוס' (Πύργος) ומבצר או מצודה 'פרוריון' (Φρούριον). ואולם, בבדיקה שערכתי בכתבי יוספוס, לפי ההקשר אפשר להבין מהטקסט אם מדובר במגדל או במבצר. כלומר, בשל גודלם ושימושם השונה אפשר לשלב מגדל במבצר, אך אי אפשר לשלב מבצר במגדל. בכל המקומות בכתבי יוספוס שבהם מוזכרים מגדל או מבצר הייתה התאמה בין המילים היווניות לפירוש שניתן להן מההקשר. נוסף על כך, יש פסקאות שבהן מגדל ומבצר מוזכרים יחד ואפשר להבין בבירור למה התכוון יוספוס, כך שאי אפשר להחליף בין המושגים באותה פסקה. לדוגמה:

"חיל העזר ושאר החילות עבדו קרוב לקסיסטוס, לגשר, ולמגדל (Πύργος) שבה שמעון [בר גיורא] כמצודה (Φρούριον) [להגנתו] בעת שנלחם ביוחנן [מגוש חלב]" (**מלחמת היהודים**, ו, תרגום אולמן: 377).

"כאשר עלה המגדל (Πύργος) באש סרו משם הרומאים שמחים וצוהלים, בסוברם כי ניגר ניספה. אך הוא קפץ מן המגדל (Πύργος) אל נקבה שבתוך המצודה (Φρούριον) וניצל..." (**מלחמת היהודים** ג, תרגום אולמן: 27).

אלה עדויות חד-משמעיות לכך שיוספוס לא התבלבל בין מושגים. בתיאורו המפורט של האנטוניה הוא קורא לה מגדל.

טקיטוס מתאר את האנטוניה בספרו **דברי הימים** ה': 11 כך: "alia intus moenia" regiae circumiecta, conspicuoque fastigio **turris** Antonia, in honorem M. Antonii ab Herode appellata".

ש' דוברצקי תרגמה את הפסקה: "לפנים מין החומות היו אחרות, שהקיפו את הארמון, ועל ראש הגבעה הגלוי לעין עמד **מגדל** אנטוניה, שנקרא כך על ידי הורדוס לכבודו של מרקוס אנטוניוס..." (הדגשה שלי, א"ג). שני הסופרים קוראים לאנטוניה מגדל. כפי שהסברתי קודם, אין חשיבות רבה אם טקיטוס הכיר את יוספוס או שהוא מסתמך על מקורות דומים.

בהמשך תיאורו כותב יוספוס כי האנטוניה נראתה דמוית מגדל: "מראה הכללי היה כשל מגדל (πυργοειδής) אשר בכל אחת מארבע פינותיו ניצב מגדל (Πύργος) נוסף..." (**מלחמת היהודים** ה: 242). אפשר לטעון כי צורת האנטוניה הזכירה מגדל, ולכן גם יוספוס וגם טקיטוס מתארים אותה כך (Kokkinos 2015:82).

ואולם, טענה זו לא מסבירה את האנומליה שיוספוס נמנע מלתת לאנטוניה הגדרה. האנטוניה מוזכרת במלחמת היהודים כ-50 פעמים, ורק בשבעה מקרים יוספוס נותן לה הגדרה. זאת בניגוד לאתרים אחרים, שלהם ברוב הפעמים יש תיאור מתאים.

אפשר להסביר את העדר ההגדרה לאנטוניה בכמה דרכים. אפשר לטעון כי האנטוניה הייתה כל כך מוכרת שאין צורך לתת לה הגדרה. ליהודים בממלכת יהודה, וסביר להניח שגם ליהודים מהתפוצות שעלו לרגל לירושלים, האנטוניה הייתה ודאי מוכרת. ואולם, רוב החוקרים מסכימים כי הספר מלחמת היהודים נכתב לעולם הרומי (שוורץ תשע"ה: 421-425), ובעולם הרומי אין צורך שהציבור ידע אם האנטוניה הייתה מגדל או מבצר.

הסבר נוסף הוא שבימיו של יוספוס האנטוניה הייתה ללא ספק מבצר מרשים, והוא לא מצליח ליישב את הסתירה בין המבצר שהוא רואה לשם 'מגדל' הקרוי בפי העם. כדי לפתור סתירה זו הוא בוחר שלא לתת לאנטוניה הגדרה. לבסוף, ייתכן שגם במקורות שעמדו לרשותו של יוספוס האנטוניה נקראה מגדל. אולי כי זה היה השם שהשתרש בפי העם, ואולי כי מקורותיו היו מהתקופה שבה האנטוניה הייתה עדיין מגדל בלבד. לפי השערה זו, יוספוס פתר את חוסר ההתאמה בין המקורות ובין המבצר שהוא הכיר באמצעות ויתור על הגדרה.

בספריו האחרים, קדמוניות וחיי יוסף, הוא קורא לאנטוניה מבצר, אך נותן לכך הסברים שונים. אפשר לראות זאת בפסקאות הבאות (ההדגשות שלי, א"ג):

"...ולראשי אנשי ירושלים ויעץ אותם לשים באנטוניה – **זה מבצר** (φρούριον) – את המעיל הארוך ואת בגד הקודש..." (**קדמוניות היהודים** כ, תרגום שלי: 6).

"...פקד על כל הצבא לקחת כל כלי זינו ולבוא לאנטוניה – **היה זה מבצר** (φρούριον) **סמוך לבית המקדש**, כפי שאמרנו גם קודם לכן" (קדמוניות היהודים כ, תרגום שליט: 110).

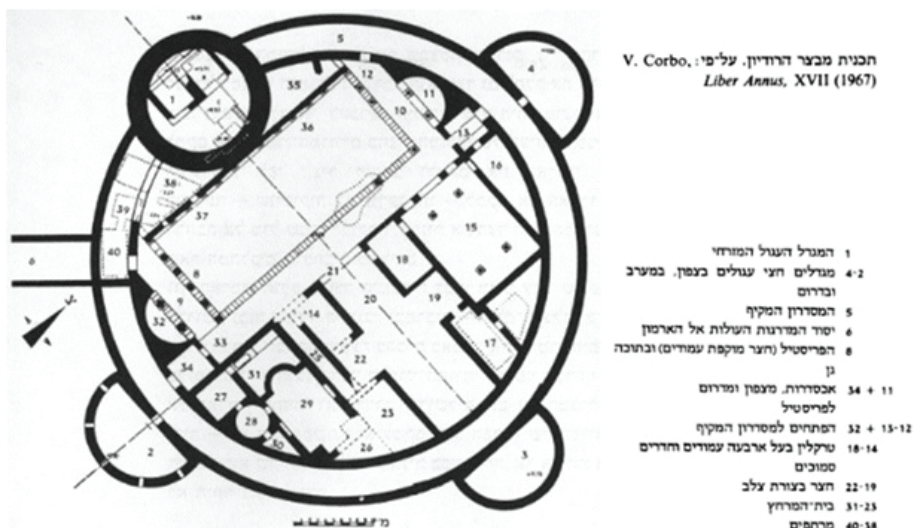
"...נסוגותי – מכיוון האנטוניה שהייתה **מבצר** (φρούριον) כבר הייתה בידיהם – אל החלק הפנימי של המקדש" (חיי יוסף, תרגום שוורץ: 20).

אפשר לראות שיוספוס רואה לנכון להסביר שהאנטוניה הייתה מבצר. זאת לעומת מבצר גמלא, שמוזכר עשר פעמים בחיי יוסף, ובכולן עם התיאור 'מבצר' (Φρούριον).

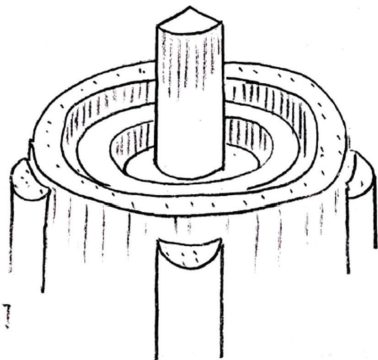
השוואה בין התפתחות מבצר ההר בהרודיון להתפתחות האנטוניה

להתפתחות האנטוניה יש מקבילה ארכיאולוגית בארמון ההר בהרודיון. להלן אציג את התפתחותו, ואראה שגם שם היה בתחילה מגדל בודד, ובהמשך נבנה סביבו מבצר עם שלושה מגדלים קטנים יותר, בדיוק כמו בתיאור האנטוניה.

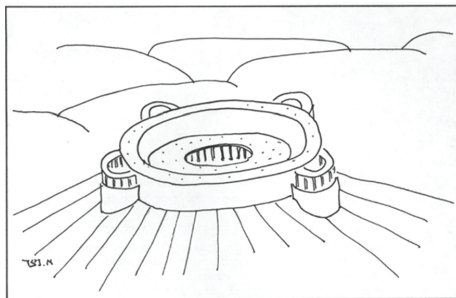
בקתדרה 15 פורסם פולמוס אקדמי בין א' נצר ל' צפריר. לפי צפריר, ארמון ההר בהרודיון הוא המבנה הסימטרי ביותר בארכיאולוגיה של ארץ ישראל (איור 15; צפריר תש"ם: 57). לפי נצר, ארמון ההר, למרות צורתו העגולה, אינו סימטרי, משום שהמגדל המזרחי העגול ובעל הבסיס האטום שונה משאר המגדלים, שהם רק חצאי עיגול (נצר תשל"ז: 89). נצר הציע כי אפשר היה לבנות את ארמון ההר בצורה סימטרית אם המגדל המלא היה במרכז ארמון ההר, או שכל ארבעת המגדלים היו חצאי עיגול (איורים 16, 17). נצר הוסיף כי הושקעו מאמצים רבים כדי שהבנייה בהרודיון רבתי תהיה סימטרית, ולכן הוא מתפלא על כך שארמון ההר הבולט למרחוק אינו סימטרי (נצר תש"ם: 62). על סמך החפירות

איור 15: תוכנית ארמון ההר בהרודיון, לפי צפריר המבנה הסימטרי ביותר בארץ ישראל. מתוך: צפריר 1980.

איור 16: ארמון ההר סימטרי עם מגדל במרכזו, לפי נצר. מתוך: נצר תשל"ז.

איור 17: ארמון ההר סימטרי עם ארבעה מגדלים זהים, לפי נצר. מתוך: נצר תש"ס.

במדרון הצפוני טוענים החופרים כי סביר שהמגדל המזרחי נבנה בשלב קדום יותר משאר ארמון ההר, ובתחילה היה מגדל עצמאי עם בסיס אטום (פורת, קלמן וצ'אצ'י תשע"ה: 101; Bourgel and Porat 2019: 194-195). עם זאת, גם אם המגדל המזרחי היה קיים קודם לכן, עדיין אפשר היה לבנות את הארמון כך שהמגדל המזרחי יהיה במרכזו (איור 16). למה המגדל המזרחי שולב על היקף הארמון העגול ולא במרכזו?

להשערת המגדל עם בסיס האטום היה 'מגדל מקלט' למלך. הבסיס האטום שימש מצוק הגנה מלאכותי שהקשה על העלייה ועל הירידה ממנו, וכך גם נתן הגנה דרכי העלייה והירידה מהמגדל היו מאוד מוגנות אך מסורבלות ואיטיות, וודאי כללו סולמות ניידים וארוכים (גירון תשע"ט: 25-39). לכן לדעתי הסיבה לשילוב המגדל המזרחי על היקפו של ארמון ההר העגול ולא במרכזו הייתה להקל על הגישה למגדל על חשבון ההגנה שהוא נתן. חיבור הקירות העגולים של המבצר למגדל המקורי אפשרו כניסה נוחה אליו מעל המסד האטום, שהיה מכשול עד אז, תוך ויתור על יתרון הביטחון שהוא נתן.

אם נשווה זאת להתפתחות מבצר האנטוניה, נוכל להניח כי מגדל האנטוניה עמד תחילה כמגדל עצמאי ומופרד ממבצר הבאריס. לאחר שילובו במבצר האנטוניה הוא איבד את ההגנה המרבית שנתן, ולכן לדעתי הורדוס בנה מגדל הגנה אחר. על מגדל ההגנה הנוסף כותב יוספוס:

גם תעלה נסתרת נבנתה בשביל המלך, שהולכה מאנטוניה עד למקדש הפנימי לעבר שער המזרח, מקום שם בנה לעצמו גם מגדל (Πύργος), שיוכל לעלות אליו דרך מנהרות, כדי להישמר [שם] מפני מרידה של העם נגד המלכים (קדמוניות היהודים טו: 424).

פסקה זו מופיעה כרונולוגית בסיום בניית בית המקדש, אז האנטוניה הושלמה ללא ספק והייתה מבצר עם ארבעה מגדלים. גם המגדל הדרום-מזרחי בעל הבסיס האטום היה מחובר להיקף המבצר, כך שהוא איבד את ההגנה שנתן.

סיכום

המציאות של מקורות היסטוריים רבים לעומת ממצא ארכיאולוגי דל הביאה לכך שיש דעות שונות לגבי האנטוניה. במאמר זה הוצגה האפשרות שמבצר האנטוניה היה קודם מגדל הגנה או מקלט למלך, שנקרא מגדל האנטוניה ונבנה בזמנו של מרקוס אנטוניוס. מתוך מטרותיו של המגדל ושיקולי טופוגרפיה מיקמתי אותו על חלקה הדרום-מזרחי של גבעת האנטוניה. השיקולים שהצגתי הם קרבה להר הבית, גובה טופוגרפי, תצפית על הר הבית וסמיכות לבאריס החשמונאית. עם הרחבת הר הבית בידי הורדוס נסתם העמק הגדול של יובל נחל בית זיתא בכותל המזרחי, והכותל הצפוני החדש נשק לבריכת ישראל. בשלב זה מיקומו של מגדל האנטוניה היה בתוך רחבת הר הבית החדש, והוא שולב במבצר האנטוניה בעל ארבעת המגדלים שיוספוס מתאר.

הצעתי כי אחד השיקולים לתוואי של הכותל המערבי הוא לאפשר למבצר האנטוניה להיות ריבוע מושלם, על חשבון הזוויות של הר הבית בצידו המערבי. סביר להניח כי מיקומו הבולט של המגדל באזור הר הבית טרם הרחבתו קבע את השם מגדל האנטוניה. כך גם לאחר הרחבת הר הבית, כאשר האנטוניה הופכת למבצר, הציבור ממשיך לקרוא לה מגדל האנטוניה. לאפשרות זו הבאתי עדויות מהמקורות הספרותיים, כאשר גם יוספוס וגם טקיטוס קוראים למבצר – מגדל. הצגתי גם את אי הנוחות של יוספוס בכל פעם שהוא מזכיר את האנטוניה. התפתחות דומה, של שילוב מגדל בתוך מבצר, הראיתי במבצר ההר בהרודיון.

הפניות

מקורות ראשוניים

- יוסף בן מתתיהו. **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, תרגום ל' אולמן, ירושלים תש"ע.
- יוסף בן מתתיהו. **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים**, תרגום י"נ שמחוני, גבעתיים רמת גן תשכ"ח.
- יוסף בן מתתיהו. **מלחמת היהודים**, תרגום ש' חגי, ירושלים תשנ"ג.
- יוסף בן מתתיהו. **קדמוניות היהודים**, תרגום א' שליט, ירושלים תש"ד.
- פלאוויוס יוספוס (יוסף בן מתתיהו). **חיי יוסף**, תרגום ד' שוורץ. ירושלים תשס"ח.
- קורניליוס טקיטוס. **דברי הימים**, תרגום ש' דוברצקי. ירושלים תש"ע.

ספרים וכתבי עת

- בהט ד' תשע"ה. המצודה שבעבר נקראה באריס ולימים אנטוניה? **ארץ ישראל** לא: 12–19.
- בנואה פ' תשל"ג. שחזור הארכאולוגי של מצודת האנטוניה: תקציר הרצאתו של האב פייר בנואה בקונגרס הארכאולוגי. **קדמוניות** 3/4: 127–129.
- גורביץ ד' תשע"ג. בריכת ישראל: שריד בנייה הלניסטית בירושלים? בתוך א' ברוך, י' לוין וא' לוי-רייפר, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 18. רמת גן. עמ' 175–202.

גורביץ' ד' תשפ"ה (בדפוס). האנטוניה והמערכה הרומית לכיבוש הר הבית במרד החורבן: ניתוח גיאוגרפי-היסטורי. בתוך ע' מנדל-גברוביץ', עורכת. **מחקרי הר הבית**. ירושלים.

גורירימון ע' תשנ"ז. בתי אוצר ומרכזי מנהל – ייעודם העיקרי של מבצרי המדבר. **קתדרה** 82: 7-16.

גירון א' תשע"ט. **מגדלי הורדוס: התמודדות הורדוס עם אימים מבית בראשית שלטונו (37-31 לפני הספירה)**. עבודת שוות ערך לתואר מוסמך. אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

נצר א' תשל"ז. **ניתוח ארכיטקטוני ארכאולוגי של הבניה מהתקופה ההרודיאנית בהרודיון וביריחו**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

נצר א' תש"ם. תשובות למשיגים. **קתדרה** 15: 61-67.

נצר א' תשנ"ז. התפתחות מפעלי הבניה של הורדוס. **אריאל** 120: 143-150.

נצר א' תשס"ח. איפה עמדה האנטוניה ומה הייתה צורתה? **ארץ ישראל** כח: 134-143.

פורת ר', קלמן י' וצ'אצ'י ר' תשע"ה. החפירות במערך הכניסה לארמון ההר בהרודיון ומכלול אחוזת הקבר של הורדוס. **קדמוניות** 150: 89-101.

פלג י' תשס"ז. **שחזור המתחם בהר המקדש והמקדש ההרודיאני**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

צפריר י' תש"ם. הערות על הסימטריה של הרודיון, על 'קווים מיגאלומאנים' באדריכלות של הורדוס ועל מקומן של הטכנולוגיות הרומאיות בעיצובה. **קתדרה** 15: 56-60.

שוורץ ד' תשנ"ג. פליכס ואיסופוליטיאה, יוספוס וטקיטוס. **ציון** נח: 265-286.

שוורץ ד' תשע"ה. על חומרי הבנייה של הורדוס – ושל יוספוס. **ארץ ישראל** לא: 421-425.

שחר י' תשנ"ו. **התיאורים הגיאוגרפיים של ארץ ישראל בספרי יוסף בן מתתיהו וזיקתם למסורות התלמודיות ולספרות ההלניסטית רומית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

שטרן א' תשנ"ב. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ' 634.

שליט א' תשכ"ד. **הורדוס המלך האיש ופועלו**. ירושלים.

Bahat D. 2013. *The Jerusalem Western Wall tunnel*. Jerusalem.

Bourgel J. and Porat R. 2019, Herodium as a Reflection of Herod's Policy in Judea and Idumea. *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 135/2: 188-209.

Gibson S. and Jacobson D.M. 1996. *Below the Temple Mount in Jerusalem - A Sourcebook on the Cisterns, Subterranean Chambers and Conduits of the Haram al-Sharif*. (BAR International Series 637). Oxford.

Kaufman A.S. 2013. The "Stoai" of the Temple Abutted on the Staircase of the Tower of Antonia, *Israel Exploration Journal* 63/2: 219-231.

Kokkinos N. 2015. Aspects of Jerusalem under Herod. *Eretz Israel* 31: pp. 82*-109*.

Netzer E. and Laureys-Chachy R. 2006. *The architecture of Herod, the great builder*. Tübingen.

הערות

- 1 מיקומה של הבירה המקראית הוא מחוץ לטווח הזמן של מאמר זה.
- 2 נצר טען כי רק בגלל הקרבה הפיזית האנטוניה מוזכרת עם בניית הר הבית.